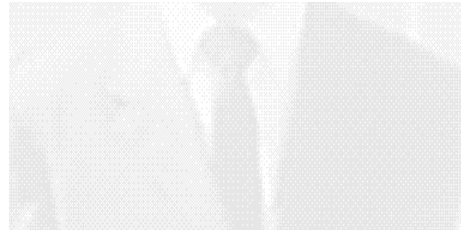

7	Uvod
14	I Spodleteli projekt? Novo očetovstvo v evropski politični in ekonomski zgodovini Tanja Rener
33	II Novo očetovstvo v kontekstu družinskih sprememb Alenka Švab
72	III Očetovske prakse in usklajevanje s plačanim delom Živa Humer
98	IV Očetovstvo in družinska politika Živa Humer, Alenka Švab, Tjaša Žakelj
124	V Diskurzi o očetovstvu v slovenskem družinskem tisku 1949 – 2004 Andreja Vezovnik
168	VI Sodniški diskurzi o očetovstvu in očetovanju ob razvezah in razpadih zunajzakonskih skupnosti Tjaša Žakelj
196	VII Sklep Tanja Rener
201	Seznami literature
215	Priloga 1
230	Priloga 2
237	Stvarno kazalo
239	Imensko kazalo

Tanja Rener in Alenka Švab

O fenomenu t. i. novega očetovstva, ki označuje premik od patriarhalnega družinskega modela, v katerem so moški-očetje identificirani z vlogo materialnega preskrbovalca družine, k aktivnejšemu vključevanju moških v družinsko življenje, v bolj enakomerno delitev družinskega dela, skrb za otroke ..., govorimo od sedemdesetih let 20. stoletja. Intenzivneje se je o tem začelo razpravljati v osemdesetih letih, raziskovalni fokus pa se je usmeril tudi v preučevanje spreminjanja moškosti in očetovstva (Knijn, 1987). Razprave o novem očetovstvu so se v začetku vrtele okrog vprašanja, koliko je ta fenomen v resnici prisoten, še posebej zato, ker se delitev dela v družini še ni odlepila od tradicionalnega spolno asimetričnega vzorca. V devetdesetih letih je postalo jasno, da fenomen novega očetovstva obstaja in ga je treba raziskovati (van Dongen, 1995; Rener, 1993). Kazal se je na različnih ravneh: kot del splošnega fenomena pluralizacije moškosti, kot proces erozije patriarhalne očetovske avtoritete, očetje so se vedno bolj vključevali v skrb za otroke, delitev družinskega dela je postajala bolj enakomerno razporejena na oba od staršev. Spremembe niso bile videti radikalne in hitre, ampak so se izražale predvsem kot »zavlačevana revolucija« (Hochschild, 1997). Rečemo lahko, da se hitreje odvijajo na ravni simbolnega, na ravni subjektivnih stališč, mišljenj, percepcij, kakor pa na ravni dejanskega delovanja. Lastnosti novega očetovstva se kažejo v spreminjanju ideologije očetovstva na družbeni, sistemski ravni in v spreminjanju moške identitete na individualni ravni. Očetje se spreminjajo, še posebej, če spremembe opazujemo v generacijski perspektivi. Današnji očetje so v primerjavi s svojimi očeti v resnici aktivnejši. Spreminjajo se tudi vrednote. Mladi moški (to kažejo tudi raziskave mladine v Sloveniji) se danes zavedajo pomembnosti svoje starševske vloge in pričakovanj, da bi bili dejavnejši v družinskem življenju. V Sloveniji lahko tudi na širši družbeni ravni opazimo promocijo aktivnega očetovanja, ki se razteza od množičnih medijev (filmska in televizijska produkcija, literatura, svetovni splet, oglaševanje, časopisje ipd.) do znanstvenih diskurzov (popularni medicinski in

psihološki diskurzi). Revije in priročniki za bodoče in nove starše so polni nasvetov za očete, kako lahko sodelujejo pri skrbi za otroke.

V Sloveniji trend k aktivnejšemu očetovanju oz. novemu očetovstvu, kot kažejo tudi podatki iz naše raziskave, še ni tako intenziven kot v zahodnoevropskih in predvsem severnoevropskih družbah, kar je naša izhodiščna hipoteza. Premiki, ki potekajo na tem področju, so še daleč od dejanskega aktivnega očetovanja ter enakomerne delitve družinskega dela med partnerjema oz. širše, usklajevanja dela in družinskega življenja. Delitev dela je še vedno spolno določena, ženske dejansko opravijo večji del družinskega dela vseh vrst. Prakse očetovanja pa so ponavadi selekcionirane in zožene. Omejujejo se na pomoč preobremenjenim partnericam (bodisi na opravljanje lažjih, rutinskih del v gospodinjstvu, ko so otroci še manjši, bodisi na igro z otroki, ko so ti že večji). Tem praksam so se v zadnjih letih pridružile nove, predvsem navzven obrnjene, okolici vidne prakse, povezane z ideološko mediacijo identitete očetovske vpletenosti in predstav o protektivnem otroštvu, ki povečujejo starševsko pozornost do otrok že od njihovega spočetja. Te prakse vključujejo različne dejavnosti: od očetovega (različno aktivnega) spremljanja partnerkine nosečnosti (vse pogostejša navzočnost pri ginekoloških, ultrazvočnih in drugih pregledih, aktivno sodelovanje pri porodu) do pomoči pri skrbi za dojenčka in pozneje igre z otrokom. Zdi se, da problem aktivnejšega očetovanja ni toliko problem moških oziroma njihove pripravljenosti in sposobnosti za aktivno očetovanje, temveč tudi kulturnega imaginarija, ki materinstvo še vedno umešča v ontologijo družine kot ekskluzivno, nenadomestljivo vlogo.

8

Vendar pa fenomen novega očetovstva pravzaprav ni »nov« fenomen. Vsaj iz dveh razlogov ne. Prvič, kot smo že dejali, o njem se v zahodnih družbah razpravlja že vsaj od sredine osemdesetih let prejšnjega stoletja. Zanimivo, ne pa naključno, je, da so bile prav feministične avtorice med prvimi, ki so reflektirale te spremembe ter postavile v središče analize tudi vprašanja moškosti, očetovstva, delitve družinskega dela. Po nekaj desetletjih teoretskega in raziskovalnega dela se je namreč pokazalo, da so potrebni – če želimo doseči spremembe na področju starševstva in družine – predvsem novi razmisleki o moških kot partnerjih in moških kot očetih. Lynn Segal, visoko referenčna angleška feministična avtorica, je na primer leta 1990 izdala znano knjigo *Slow Motion – changing masculinities, changing men* (1990), v kateri namenja posebno pozornost tudi rekonstrukciji očetovstva. Njena analiza sodobnih moškosti izhaja iz kritike esencialistične pozicije, ki izenačuje naravo »moškosti« s problemom moške moči nad ženskami ter izpostavi potrebo po usmeritvi analize k različnim moškostim, še posebej tistim podrejenim, ki so izključene iz t. i. hegemonске moškosti (Connell, 1995), ki jo poseblja bel heteroseksualen, materialno dobro preskrbljen moški.

Drugi razlog za to, da fenomen novega očetovstva, vsaj v tistem vidiku, ko ga povežemo s t. i. aktivno vlogo v družini (npr. v skrbi za otroke), ni nov, pa nam razkrija socialna zgodovina. Pozivi očetom po aktivni vlogi v družini niso nekaj novega, Martin Luther je na primer pisal, da »... ko oče pere plenice ali dela kaj drugega, kar je pomembno za otroke, se Bog in vsi angeli smehljajo, čeprav se najdejo taki, ki ga zasmehujejo kot požensčenega norca«. Philipson navaja, da je v poplavi vzgojne literature, priročnikov za nego, skrb in vzgojo otrok v 19. stoletju zaslediti tudi kritična opozorila, namenjena očetom: »Parents magazine je leta 1842, na primer, kritiziral očete, da zanemarjajo svoje starševske obveznosti, da so pohlepni v svojih poslovnih ambicijah in da ne najdejo časa za izpolnjevanje obveznosti, ki jih imajo do otrok (v Lupton, Barlay, 1997: 39). Vprašanje aktivnega očetovanja je staro vsaj toliko kot sama moderna očetovska vloga – torej vloga, ki se skupaj z materinstvom in otroštvom konstituira v moderni (sprva meščanski) družini oz. zasebnosti. Duh protestantizma je sicer ustvarjal moderno evropsko zgodovino, novih očetov pa mu kljub pozivom vendarle ni uspelo ustvariti. Videti je, da je v naravi kapitalizma nekaj, kar noče biti prijazno do otrok in njihovih staršev.

V nekaterih vidikih pa je fenomen novega očetovstva vendarle tudi bistveno nov, tipično poznomoderen fenomen, predvsem pa vedno bolj (politično) aktualen. Nov je v tem, da imamo zgodovinsko gledano prvič opravka s preseganjem in nekakšno preobrazbo modernega pojmovanja očetovstva, ki se ne omejuje zgolj na očetovstvo v heteroseksualni nuklearni družini, temveč se razširja bodisi skozi ustvarjanje novih družinskih razmerij v reorganiziranih družinah bodisi skozi preseganje pojmovanja starševstva skozi heteroseksualnost oz. natančneje skozi navezo družina-(hetero)seksualnost-reprodukcija. Z ustvarjanjem novih načinov družinskega življenja (reorganizirane družine, enostarševske družine, gejevske in lezbične družine itn.) se spreminjajo pomeni biološkega očetovstva, materinstva in starševstva, predvsem pa se ustvarjajo nove, socialne očetovske in materinske vloge.

Očetovstvo je tudi politično aktualno. Skoraj vse evropske socialne in družinske politike se ukvarjajo s t. i. usklajevanjem dela in družine in pri tem v središče političnih ukrepov umeščajo tudi večjo aktivnost moških v družinskem življenju. V preteklih dveh desetletjih se je pokazalo, da socialnopolitični pozivi k temu, da je treba spremeniti načine razmišljanja, da se morajo, skratka, spremeniti mentalitete ljudi, ne zaležejo kaj prida. Mentalitete, še manj pa načini razmišljanja delodajalcev, se ne spreminjajo, če jih k spremembam nagovarjajo socialno čuteči humanisti in reformatorji, spreminjajo se, če so v spremembe prisiljeni ali če presodijo, da se jim splačajo. Zato se na področju usklajevanja zaposlitve in družinskega življenja morajo srečati želje in potrebe ljudi po drugačnem starševanju ter zakonski ukrepi, ki jih podpirajo in omogočajo.

Pričujoča monografija pripoveduje zgodbe o fenomenu novega očetovstva pri nas tudi v kontekstu širših družinskih in družbenih trendov v zahodnih državah. Knjiga je rezultat empiričnih raziskav o družinskih trendih in očetovstvu, ki jih izvajamo na Centru za socialno psihologijo, na Fakulteti za družbene vede,¹ in od tod avtorice črpamo podatke za družboslovno interpretacijo različnih vidikov fenomena novega očetovstva. V knjigi skušamo z različnih vidikov kritično analizirati fenomen novega očetovstva ter osvetliti predvsem tiste razsežnosti, ki jih druge analize navadno spregledajo.

Monografijo odpira poglavje Tanje Rener z naslovom *Spodleteli projekt? Novo očetovstvo v evropski politični in ekonomski zgodovini*, ki tematizira ekonomske dejavnosti sodobnih družin ter ugotavlja, da se z modernizacijo in tehnološkim razvojem količina domačega dela ne zmanjšuje, prihaja le do premestitve težišč tega dela z dvigovanjem higienskih, psiholoških, pedagoških in drugih standardov. Družinskemu delu ljudje namenjamo v povprečju dvakrat več časa kot plačanemu delu ali študiju, kar vpliva na vsa druga družinska razmerja, vključno s starševskimi. Avtorica zato postavlja vprašanje, ali je novo očetovstvo sploh mogoče, saj se je v socialnozgodovinski perspektivi dejavno, polno vključeno očetovanje pokazalo kot večkrat spodleteli projekt. Pri tem odkriva, da podobno kot v preteklosti tudi danes novo očetovstvo najbolj ovirajo prakse liberalnega kapitalizma in patriarhalnih ideologij, in ugotavlja, da so možnosti novega očetovstva bistveno odvisne od uspešnosti prizadevanj za ohranitev in razvoj socialne države.

Sledi poglavje, ki novo očetovstvo obravnava v kontekstu sodobnih *družinskih sprememb in trendov*. Avtorica Alenka Švab ugotavlja, da se novo očetovstvo ne dogaja zgolj v kontekstu moderne nuklearne – heteroseksualne – družine, temveč se, v kontekstu siceršnjih poznomodernih sprememb zasebnosti, razširja tudi na druge načine družinskega življenja (npr. reorganizirane družine, gejevske in lezbične družine). Fenomen novega očetovstva se po mnenju avtorice tako ne veže zgolj na vprašanje aktivnega očetovanja – večje vpletenosti očetov v družinsko delo ter skrb za otroke, ampak se spreminjajo tudi sami pomeni moškosti, očetovske vloge in prakse očetovanja, ki so povezani z različnimi porazveznimi družinskimi situacijami, reorganiziranimi družinami, posledičnim razširjanjem starševskih vlog na nove socialne starše (največkrat gre za nove partnerje ter partnerke razvezanih

Trije projekti so se nanašali neposredno na sociološko raziskovanje fenomena novega očetovstva: 1. »Perspektive novega očetovstva v Sloveniji: vpliv mehanizma očetovskega dopusta na aktivno očetovanje in starševstvo« (2005; vodja projekta dr. Tanja Rener; financer: Urad RS za enake možnosti); 2. Ciljno raziskovalni projekt »Analiza očetovstva ter predlogi za izboljšave družinske politike na področju usklajevanja dela in družine« (2004–2006; vodja projekta dr. Tanja Rener; financerja Agencija za raziskovalno dejavnost RS ter Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve); 3. aplikativni projekt »Novi trendi v starševstvu – analiza očetovstva ter predlogi za izboljšave družinske politike na tem področju« (2004–2008; vodja projekta dr. Tanja Rener; financerja Agencija za raziskovalno dejavnost RS ter Urad RS za enake možnosti).

staršev), z vse pogostejšimi gejevskimi in lezbičnimi družinami.

Živa Humer, avtorica tretjega poglavja z naslovom *Očetovske prakse in usklajevanje s plačanim delom*, se v svoji analizi novega očetovstva skozi prakse očetovanja v kontekstu usklajevanja dela in družine sprašuje, ali je novo očetovstvo res realnost vsakdanjega življenja ali pa morda zgolj zelena podoba, ki jo promovirajo različni mediji. Na podlagi kvalitativnih empiričnih podatkov (poglobljenih intervjujev s starši) analizira percepcije moških o družinskem življenju in njihovih vlogah (vrednote, stališča in prepričanja), čemur sledijo prakse očetovanja. Tu je raziskovalni fokus predvsem na skrbstvenih praksah v odnosu do otrok, tako tistih prijetnih skrbi, kakor sta igra in prosti čas, kot manj prijetnih in rutiniziranih oblik skrbi, kakor sta, na primer, nega novorojenega otroka in nega bolnega otroka. Avtorica primerja različne prakse skrbi in analizira, kako si partnerja delita domače delo. V zadnjem delu obravnava področje dela kot konstitutivnega elementa moških identitet zlasti v odnosu do družinskega življenja, pri čemer jo zanimajo percepcije moških in načini usklajevanja družinskega in poklicnega življenja.

11

Četrto poglavje z naslovom *Očetovstvo in družinska politika* so prispevale Živa Humer, Alenka Švab in Tjaša Žakelj. Poglavje se ukvarja z vprašanjem, kakšna je lahko vloga družinske politike pri promociji in spodbujanju aktivnega očetovanja. Poseben poudarek je na starševskih dopustih kot najbolj eksplicitni obliki promocije aktivnega očetovstva. Poglavje obravnava primere različnih oblik starševskih dopustov v različnih evropskih državah (t. i. dobre prakse), sledi analiza starševskih dopustov v Sloveniji. Avtorice pokažejo na posebnost slovenskega primera, kjer gre za enega najbolj ugodnih organizacij starševskih dopustov v Evropi, po drugi strani pa se kaže, da ti mehanizmi niso najbolj učinkoviti pri uresničevanju aktivnega očetovanja. Avtorice opozarjajo, da je ključna pomanjkljivost družinske politike pri nas v nepovezanosti politike enakih možnosti z ukrepi družinske politike na tem področju ter v podrazvitosti nekaterih ukrepov (na primer očetovski dopust, usklajevanje dela in družine, politika do družin prijaznih delovnih okolij ipd.). Avtorice argumentacijo utemeljijo tudi z analizo podatkov iz kvantitativne raziskave o učinkih očetovskega dopusta na aktivno očetovanje.

Sledita poglavji, ki se lotevata kritične diskurzivne analize fenomena novega očetovstva. Prvo študijo je prispevala Andreja Vezovnik s poglavjem *Diskurzi o očetovstvu v slovenskem družinskem tisku 1949–2004*. Avtorica s Faircloughovo metodo kritične analize diskurza razčleni nekatere prevladujoče diskurze o novem očetovstvu v slovenskih starševskih revijah. Pri tem opozarja na razliko med strokovno opredelitvijo pojava novega očetovstva in normativno ideološkostjo medijskih diskurzov, ki se vežejo na omenjeni pojav. Kljub navidezni prisotnosti postmoderne tematizacije

očetovstva avtorica s pomočjo konceptov intertekstualnosti in implicitnih pomenov tekstov nakazuje na latentne lingvistične premise, ki na novo očetovstvo gledajo predvsem skozi prizmo modernega razumevanja očetovstva, stereotipnih podob in preživetih družboslovnih paradigem.

Tjaša Žakelj, avtorica poglavja z naslovom *Sodniški diskurzi o očetovstvu in očetovanju ob razvezah in razpadih zunajzakonskih skupnosti*, se je osredotočila na razlike v dodelitvah otrok očetom in materam. Ugotavlja, da je 'načelo najboljše koristi otroka' norma, ki najbolj določa odločitev sodišča, kateremu od staršev bo po razvezi otrok zaupan v varstvo in vzgojo. Kljub temu da se zakonodaja in tudi stroka izogibata eksplicitnemu favoriziranju vloge mater, so otroci zaupani očetom le v sedmih odstotkih primerov. Namen članka je prikazati, kako se obstoječe argumentiranje odločitev o zaupanju otrok v varstvo in vzgojo očetom razlikuje v primerjavi z obrazložitvami zaupanja otrok materam. Sklepi sodišč odražajo 'konservativni' diskurz ločenih socialnih sfer med moškim in žensko, ki skrb za otroke postavlja v domeno mater, očetove zmožnosti skrbeti za otroke pa postavlja pod vprašaj. Analiza temelji na analizi teksta 25 sklepov sodišč o zaupanju otrok v varstvo in vzgojo enem od staršev, med katerimi je 15 naključno izbranih primerov zaupanja otrok očetom in 10 naključno izbranih primerov zaupanja otrok materam.

12

Pred petnajstimi leti je v našem publicističnem prostoru izšla tematska številka Časopisa za kritiko znanosti z naslovom *Očetov delež* (uredila Zoja Skušek). V njej je urednica zbrala prispevke, ki so do bralstva nemara prijaznejši od naših, ker prinašajo informacije o pravnih vidikih očetovstva, pa o tem, kako »dobri očetje« so marmoseti in tamarini, in o tem, kako je imel Finžgarjev Iztok pod svobodnim soncem kar tri očete. Prispevki, ki jih tu objavljamo, so nekako trši, manj teoretsko imaginativni in bolj empirično podloženi. A uvodno misel, ki jo je tedaj sporočila urednica, najbrž lahko ponoviva:

{ »Spremembe v očetovski vlogi so seveda v tesni zvezi s spremembami razmerij med spoloma, med generacijami, s preobrazbami v družbenih razmerjih gospodstva na sploh. Očetova vloga je bila videti jasna in neproblematična, dokler je bil patriarhalni obrazec družine jasen in trden, dokler sta bili podrejenost in izkoriščanje žensk neproblematična razsežnost splošnih družbenih razmerij ... Naša kultura jecljaje odgovarja na vprašanje, kaj z očetom; ker pa vemo, kako govori, kadar odgovarja jasno in razločno, je mencanje ob očetu pravzaprav dobro znamenje: polje za možne odgovore ostaja odprto – in nemara je bolje, da ga najprej posejemo z začasnimi, nesamozavestnimi in delnimi odgovori, ki nam bodo še zmerom dopuščali, da se učimo pri drugih – in pri svojih lastnih zmotah.« (Skušek, 1993: 13)

Ljubljana, 1. 9. 2008

**Spodleteli projekt?
Novo očetovstvo v
evropski politični
in ekonomski
zgodovini**

Tanja Renner

Kakorkoli se že razlikujejo sodobne sociološke definicije družin, je v vseh najti vsaj eno skupno dimenzijo: družino opredeljujejo kot področje biosocialne reprodukcije s poudarkom na socialni reprodukciji, kar izpostavlja predvsem čustveno, medosebno, ali kakor pravijo nekateri, socializacijsko plat reprodukcije. Podobno družino označujejo kot področje individualne ekspresivnosti, kot čustveno zaledje in zavetje, kot »azil v brezsrčnem svetu« (Lasch, 1977).

Stališčema je skupno temeljno spregledovanje realnosti: obstaja vsaj eno področje, ki je v socioloških interpretacijah družin premalo prisotno. Imenovali ga bomo politična ekonomija družinskega dela, ki po našem mnenju kaže na mesta, kjer je sodobna, s sentimentom in intimnostjo označena privatizirana družina v resnici javna in politična.

Kadar govorimo o ekonomskih funkcijah sodobnih družin, se pogosto omeni znana teza o tem, da so družine v procesih modernizacije izgubile ekonomsko produktivno funkcijo in se specializirale v porabi. Teza se vztrajno obnavlja, čeprav je že trideset let predmet kritike v dveh smereh: prvič, oporeka se temu, da bi bile družine kadarkoli izgubile ekonomsko produktivno funkcijo, in drugič, kritizirajo jo na podlagi analiz družinske porabe, ki so pokazale, da je družinska poraba pravzaprav produktivno delo oziroma del nevidne, ali kakor pravijo nekateri, »potopljene družinske ekonomije«.²

V tako imenovani »razpravi o domačem delu« (*Domestic Labour Debate*), ki se je začela pred približno tridesetimi leti, je bilo eno skupnih spoznanj natanko v tem, da se z modernizacijo in intenzivnim tehnološkim razvojem količina domačega dela bistveno ne zmanjšuje, prihaja le do premestitve težišč, dvigovanja higienskih, psiholoških, pedagoških in drugih standardov, zaradi česar se je družinsko in go-

spodinjsko delo le prestrukturiralo in ne tudi količinsko in časovno zmanjšalo.³

Raziskave časovnih 'budžetov' kažejo, da v vseh sodobnih družbah ženske opravijo bistveno več družinskega in zlasti gospodinjskega dela kakor moški, ne glede na to, ali so zaposlene zunaj doma ali ne. Tako so ženske, ki so bile zaposlene zunaj doma, opravile v povprečju 30 ur gospodinjskega/družinskega dela na teden, zaposleni moški pa v povprečju 12 ur. Nezaposlene gospodinje so delale povprečno 77 ur na teden. Podatke za Veliko Britanijo je v začetku sedemdesetih let zbrala Ann Oakley (Oakley, 2000: 18). Anketa o porabi časa v Sloveniji v letih 2000/2001 sporoča, da ženske na teden opravijo 27,5 ure gospodinjskega in negovalno-skrbstvenega dela, moški nekaj manj kot 13 ur. Gospodinjskim opravilom, kot so kuhanje, čiščenje, pranje, likanje, ženske namenijo na teden nekoliko manj kot 20 ur, moški pa nekaj manj kot 4 ure.⁴ Podatke iz nacionalnih anket o porabi časa v državah EU je zbrala in primerjala Christel Aliaga. Podatki za populacijo v starosti od 20 do 74 let v 15 državah EU (Belgija, Nemčija, Španija, Estonija, Francija, Litva, Latvija, Madžarska, Poljska, Slovenija, Finska, Švedska, Velika Britanija in Norveška) kažejo, da v povprečju največ domačega dela opravijo ženske v Italiji, Španiji, Estoniji, Sloveniji in na Madžarskem, najmanj pa na Švedskem. Razlike po spolu so precejšnje: najmanjše so na Švedskem, kjer ženske opravijo v povprečju skoraj 50 % več družinskega dela kot moški, največje v Italiji in Španiji, kjer delajo več kot 200 % več kot moški. Družinskemu delu ljudje namenjamo v povprečju dvakrat več časa kot plačanemu delu ali študiju (Aliaga, 2006: 4).

Zato bi bilo mogoče nekoliko romaneskni podobi, ki jo je gojila sociologija o družini kot o socialni skupini, »specializirani v afektivnosti« (Parsons, 1956), postaviti ob bok suhoparnejšo oznako družine kot skupine, ki je predvsem visoko specializirani zasebni servis socialnih storitev. Tezi, da je družina zasebni servis za zadovoljevanje vsakdanjih individualnih in skupnih potreb, najbrž ni mogoče oporekati, saj je družina svojo servisno funkcijo, sicer v različnih modalitetah, vselej opravljala; specifičnost sodobne družine je v poudarjanju zasebnostne dimenzije tega početja.

Nekateri avtorji in avtorice obravnavajo prav »servisno funkcijo« družine v pomenu mediacije, predelave virov za zadovoljevanje vsakdanjih eksistenčnih potreb, kot

- 2 ● Pojem »potopljena ekonomija« (economia sommersa) uporabljajo italijanske sociologinje (npr. Laura Balbo in Chiara Saraceno), da bi opozorile na – z vidika nacionalnih ekonomij in številnih strokovnjakov – oportuni spregled družinskega dela, še zlasti potrošnega dela, ki ga raje predstavljajo kot »užitek«, »prijetno opravilo« ali »prostočasno dejavnost«.
- 3 ● O ekonomskem pomenu gospodinjskega dela je že v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja pisal ekonomist in nobelovec J. K. Galbraith in ugotavljal, da bi vrednost družinskega dela žensk, če bi jo tržno ovrednotili, znašala do 40 % vrednosti nacionalnega bruto produkta v najbolj razvitih državah, v najmanj razvitih pa okoli 80 % (J. K. Galbraith, *Economics and the Public Purpose*, Houghton Mifflin, Boston, 1973).
- 4 ● Anketa o porabi časa, Statistični urad Republike Slovenije, Ljubljana, 2002.

tisto ključno mesto, ki določujoče strukturira vsa druga družinska razmerja, tudi starševska.

Da pa bi bila servisna funkcija družine v sodobnem pomenu mogoča, nastane figura gospodinje kot osebe, za katero se pričakuje, da upravlja dom, da vodi domačo ekonomijo, da na zaseben način in v zasebnosti zadovoljuje življenjske potrebe družinskih članov, da skratka skrbi za blaginjo »pomembnih drugih«. Fenomen ugospodinjenja je v drugi polovici 19. in v prvi polovici 20. stoletja zajel ženske vseh socialnih slojev, čeprav različno. Konstruiranje gospodinje je imelo v razredni dinamiki 19. stoletja prav posebne namene: to je bil čas, ko je delavstvo zahtevalo politične in ekonomske pravice na načine in z močjo, ki so močno ogrožali vladajoče razrede. Ti so delavske zahteve mirili tako, da so ponujali kompromise in postopno izboljševanje življenjskih razmer, vendar so skrbeli, da privilegiji vladajočih ne bi bili resneje ogroženi. »Odkritje« gospodinje in prepričevanja, da je prijetno imeti urejen, pa čeprav skromen dom, kamor se je mogoče zateči iz trdega sveta dela, je prikrivalo, kaj se je v resnici dogajalo z »dvigovanjem delavskega standarda«. Na videz se je res zdelo, da se je moškemu, ki je edini prinašal domov denar, dohodek povečal, ker so bili žena in otroci postopoma izključeni iz konkurence na trgu delovne sile, dejansko pa je del tega dohodka prispevala gospodinja, ne da bi se njej – ali možu – o tem sploh sanjalo. V materialnem smislu je bil to rokohitrski trik, na katerega sta se ujela oba in ki je nevarnim razredom z eno roko vzel, kar jim je z drugo ponujal.

16

Na meščansko soprogo so sistematično pritiskali zdravniki, higieniki, moralisti, vzgojitelji in esteti, tako da je sčasoma postala njihova zaveznica, vzgojiteljica in negovalka družine ter izvajalka ekspertnih priporočil. Aliansa med filantropkim moralizatorstvom in meščankami je postala bistveni člen nove ideologije »družinske domačnosti«, ki je vse bolj pronicala tudi v druge družbene sloje (Donzelot, 1980).

Na drug vidik kulturnih učinkov ugospodinjenja je opozoril Cheal (1991): ideologija strogega ločevanja med družinsko zasebnostjo žensk in politično javnostjo moških polarizira socialne ideale moškosti in ženskosti in eden od vidikov tega je feminizacija ljubezni. Kulturni ideali ženskosti, kakor so ljubezen, nežnost, občutljivost, ekspresivnost, so bili selektivno poudarjeni kot temelj družinskega življenja in so v resnici pomenili to, kar ženske počnejo doma, namreč ljubijo in delajo oziroma delajo, ker ljubijo.

Domače delo kot družinsko/gospodinjsko delo je torej vse prej kot rezidualni ostanek preteklosti v izginjanju, je, prav narobe, tipično sodoben fenomen, katerega načini, obseg in družbeni pomen se sicer spreminjajo, a ostaja strukturno vezan na

ekskluzivno funkcijo družine kot servisne enote (Espring-Anderson, 1990).

Simptomatično je, da je (bila) gospodinjska funkcija ženske kot servisna funkcija družine vselej socialno prezrta in zamolčana in se je prekrivala z drugo zasebno in privatizirajočo dimenzijo ženske, z materinstvom kot sakralizirano in naturalizirano žensko identitetno matrico. Bržkone je prav ideologija materinstva ženske pripravila do tega, da so sprejele gospodinjsko vlogo (in marginalni položaj na trgu delovne sile) kot nekaj, kar pač sodi zraven, čeprav se je pokazalo, da prav gospodinjstvo močno ovira ljubeznivo ukvarjanje z otroki, kar naj bi bila sicer najpomembnejša dejavnost žensk v družinah.

Materialna, izvrševalna, birokratska plat gospodinjskega in družinskega dela terja toliko časa in energije, da ju preprosto zmanjkuje za kontinuirano interakcijo in za posvečanje naraščanju, kar velja kot nujno za sicer preferenčno materinsko vlogo. Kakor kažejo številne empirične raziskave o uporabi dnevnega časa žensk, se večina mater in gospodinj (zaposlenih in tistih, ki so se zaposlitvi odpovedale »zaradi otrok«) z otroki ukvarja bolj mimogrede med opravljanjem gospodinjskih del in le izjemoma se ekskluzivno posvečajo svojemu potomstvu (Johnson, 1988; Pascall, 1986).

Poglejmo na sodobno politično ekonomijo družin z vidika pridobivanja družinskih dohodkov. V sedanji svetovni ekonomiji obstaja pet najbolj razširjenih načinov pridobivanja dohodka družinskega gospodinjstva in večina družin si prizadeva, da bi jih dosegla. Prva vrsta dohodka so plače, ki izvirajo iz zaposlenosti zunaj doma, drugi vir dohodka so vse samooskrbne dejavnosti, se pravi vse oblike neplačanega družinskega in gospodinjskega dela, katerih obseg in pomen ne upadeta, prav nasprotno. Tretji način pridobivanja dohodkov je drobna blagovna proizvodnja, t. i. siva ekonomija (»popoldansko« trženje lastnih storitev ali doma narejenih proizvodov, ulična prodaja na drobno ipd.). Četrta oblika dohodka je renta, ki si jo običajno predstavljamo kot dohodek od velikih premoženj ali kapitalskih investicij, a je najpogosteje vrsta dohodka, ki priteka od razmeroma majhnih premoženj, kot je oddajanje sobe, garaže ali zemljišča. Peta vrsta dohodka so transferna plačila, ki jih zagotavljajo država ali druge zavarovalne sheme, kakor tudi tista, ki se pretakajo med družinami: darila, pomoči, dediščine in druge oblike »odložene menjave« med generacijami sorodnikov. Nobeden teh dohodkov sam po sebi običajno ne zagotavlja dostojnega življenja, skupaj in z združevanjem dohodka v družinskem gospodinjstvu pa. Z izjemo kadrov svetovnega sistema, ki jim najbrž zadošča le prva oblika pridobivanja dohodka, je velikanska večina ljudi prisiljena v pridobivanje ostalih štirih vrst dohodka, ki so skupnostno in ne individualno pridobljeni. »Drugače rečeno, to so ljudje, ki preživijo zato, ker je bil znaten del stroškov njihove

vsakdanje reprodukcije (kot ljudi in kot delovne sile) eksternaliziran, se pravi prenesen iz produkcijskega procesa in podružbljen v privatiziranih sorodniških skupnostih« (Kralj, 2006: 169).⁵

Pa vendar domala celotno družboslovje v zadnjih desetletjih govori o individualizaciji družb visoke moderne kot o njihovem temeljnem prepoznavnem znaku. Individualizacija, pravijo sociologi, je evolucijski dosežek visoke ali post- ali tekoče moderne in je videti ireverzibilen. Lahko jo sicer upočasnijo ali začasno ustavijo diktatorski režimi, nacionalistična ali religiozna »vračanja k skupnostim«, ustaviti pa je ne morejo. Individualizacija je univerzalni trend, je »diagnoza našega časa in glasba prihodnosti« (Genov, 1997) in se sijajno prilega svetovni hegemoniji neoliberalnega kapitalizma. Taka stališča so videti točna, a na kateri ravni? Poskusili smo pokazati, da na ravni »ekonomije vsakdanjega preživetja« individualizem ni in ne more biti prevladujoča praksa, da si velikanska večina ljudi preživetje zagotavlja kolektivno, v družinskih gospodinjstvih, in ne individualno. Ali je torej na delu iluzionistični postopek prepričevalnih popkulturnih ideologij, zaradi katerega verjamemo, da kot končno svobodni posamezniki lahko izbiramo vse, od oblačilnega sloga do življenjske usode? Kar ima gotovo primerne politične učinke: domnevna individualizacija osebnih izbir in življenjskih potekov gre z roko v roki s privatizacijo dosežkov in odgovornosti za (ne)uspele izbire; oboje predstavlja vrednoti, ki ju nenehno utrjujejo mediji, izobraževalni sistemi, industrija zabave in skrbni starši. Pritiski k individualizaciji so gotovo lahko tudi pomemben element osvobajanja posameznik in posameznikov od prisilnih skupnosti, vendar niso nič manj mehanizmi političnega discipliniranja, so ideološka razgradnja skupnosti v politično anemične posameznice in posameznike, ki se vsak zase, globoko v zasebnosti, potegujejo za čimboljši življenjski prostor in ne vidijo, da kolektivne in politične probleme drobijo v prah medsebojnih prerivanj.

A vrnimo se k družinam; tu najdemo navidezno protislovje, ko se izrazito poudarjajo značilnosti podobe »nove družine«, ki da so v psihološko-afektivnih dimenzijah partnerstva in starševstva, pozabljajo pa se materialno-storitvene funkcije družine kot zasebnega podjetja. V čem je političnoekonomski vidik družine kot zasebnega podjetja, ki (po)skrbi za stanovanje, hrano, obleko, razvedrilo, nego in tolažbo?

1. Najprej in predvsem se javnosti in njenemu nadzoru odtegujejo načini distribucije velikega dela virov za reprodukcijo vsakdanjega življenja ljudi. Medtem ko je dohodek že dolgo predmet javnega nadzora (npr. sindikalnega ali kot temeljno določilo socialnih sporazumov), se zdravje, primernost

Več o tem v: Kralj, A. 2006: »Navleči se« na Wallersteina, spremna beseda, v: Immanuel Wallerstein: Uvod v analizo svetovnih sistemov, Cf², Ljubljana.

- stanovanja, intelektualni in čustveni razvoj ipd. obravnavajo mnogo bolj zasebno in individualno, neredko kot stvar ne/ustreznih osebnih izbir.
2. Centralnost družinske institucije v distribuciji eksistenčnih virov posameznice in posameznike napeljuje na to, da vidijo v družinski zasebnosti, in čedalje bolj zgolj v njej, možnost realizacije bistvenih materialnih in čustvenih potreb, kar prikriva politične in ekonomske vzgibe za prikladnost in socialno funkcionalnost vsakdanje cepitve življenja na zasebni in na javni del. Šele razcep na zasebno in javno ter družbena marginalizacija zasebnosti (desocializacija zasebnosti) omogočata delovanje javne sfere v kapitalistični svetovni ekonomiji.
 3. Socializacija v zasebnost posameznice in posameznike napeljuje na medosebni boj za vire, ki jih (družinska) zasebnost ponuja: na boj za osebno priznanje, na boj za čustva, za storitve, materialno varnost, za sredstva socialne promocije. Nikakršno naključje ni, da so v ta boj potegnjeni vsi, tako tisti, ki »imajo družino«, kakor oni, ki »je nimajo«. Kakor ni naključje, da je ženskam kot protagonistkam družinske zasebnosti vselej na voljo družinska »alternativa«: pogled na delovanje javnih socialnih storitev (celo tam, kjer so najbolj kakovostne) kaže, da je družinski servis ustrežnejši, strukturne deprivacije trga ženske delovne sile napeljujejo na to, da je ženskam ustrežnejša in humanejša alternativa – družinska zasebnost.

V zadnjih desetletjih se stara alternativa (ali družina ali zaposlitev) umika novi dilemi: kako bolje usklajevati družinsko življenje in zaposlitev. Razprave o usklajevanju obeh področij potekajo v okviru dveh analitskih paradigem: prvi tip razprav neposredno izhaja iz analiz evropskega blaginjskega sistema, možnosti razvoja socialnega kapitalizma in njegove prihodnosti v kontekstu globalne konkurence v svetovni ekonomiji. Drugi tip razprav je bolj normativen in se navezuje na vprašanja sodobnega državljanstva in enakosti spolov. Če se bodo nadaljevali trendi povečevanja samooskrbnega dela, torej pričakovanja, da bi družinska gospodinjstva internalizirala nesprejemljivo visoke ravni odgovornosti za nego in skrb sorodnikov, so v nevarnosti implicitne pogodbe, na katerih temelji socialni (blaginjski) kapitalizem.

Z vidika teoretikov države blaginje usklajevanje družine in zaposlenosti vpliva na produktivnost dela, na družbene stroške in možnosti družbene reprodukcije. Evropsko gospodarstvo lahko učinkovito tekmuje v svetovni ekonomiji le, če je kar največji delež aktivnega prebivalstva zaposlen. V najstarejših industrijskih državah produktivnost na prebivalca upada že od šestdesetih let prejšnjega stoletja in zaostaja za produktivnostjo na prebivalca v t. i. novih ekonomijah Daljnega vzhoda (Taylor Gooby, 2004: 31) ter »pregorevajočih« ekonomijah novih vzhodnoevropskih članic EU. Evropska raziskava o zaposlenosti v EU je na primer pokazala, da so zaposleni

v Sloveniji po intenzivnosti dela v samem vrhu EU. Indeks intenzivnosti dela zjema vrednosti od 0 do 60; čim hitreje morajo ljudje delati in čim manj samostojni so pri izvajanju delovnih nalog in projektov, tem višji je ta indeks. Povprečna vrednost indeksa v EU je 44, Slovenija je z vrednostjo 54 na prvem mestu. Leta 2000 je bil ta indeks v Sloveniji le 23, kar pomeni, da je v nekaj letih prišlo do silovitih in do zaposlenih izrazito neprijaznih pritiskov na povečevanje produktivnosti dela (Svetlik, 2007). Združene države so se na problem padajoče produktivnosti odzvale tako, da so upočasnile rast realnih dohodkov pomembnih segmentov prebivalstva, kar je povzročilo povečevanje socialne neenakosti,⁶ evropski odgovor pa se giblje v smeri povečevanja produktivnosti družin (torej rast neplačane samooskrbe) in povišanih deležev zaposlenosti žensk. Učinki »zaposlitvene revolucije« žensk na območju Zahodne Evrope od šestdesetih let naprej so skorajda že pošli: ni več pomembnih rezerv kvalificirane delovne sile, nekaj možnosti ostaja le tam, kjer je zaposlenost žensk še razmeroma nizka (Italija), ali tam, kjer so deleži zaposlenosti žensk s skrajšanim delovnim časom visoki (Nizozemska, Velika Britanija). Številni znaki in okoliščine (npr. demografska struktura evropskih družb) tudi kažejo, da je neplačano družinsko delo (predvsem skrb in nega družinskih članov) doseglo komaj še znosne ravni, zato je pričakovati njegov upad. Analize trga delovne sile so pokazale, da se je od devetdesetih let 20. stoletja delovna obremenitev mater (plačana in neplačana) izredno intenzivirala in dosegla zgodovinske vrhunce (O'Brien in Shemilt, 2003: 64).

V začetku 20. stoletja se je v panevropskem svetu množično vzpostavila figura gospodinje in sto let kasneje lahko rečemo le, da njeno delo še daleč ni končano. Pričakovanja, da bodo spremembe v izobraženosti žensk, v zaposlenosti zunaj doma, v tehnološki revoluciji – vključno z iznajdbami gospodinjskih strojev in pripomočkov – temeljito spremenile ali celo odpravile neplačano gospodinjsko delo, so se pokazala kot popolnoma naivna. Dvig družinskega/gospodinjskega standarda večine gospodinjstev je v 20. stoletju prinesel več, ne manj neplačanega dela. Izum sesalca, na primer, ki naj bi zelo olajšal čiščenje tal, je s seboj prinesel dnevno, ne več tedenskega čiščenja; pralni stroji so seveda odpravili pordele roke peric, a jih hkrati prepričali, da zdaj sleherna neodpravljena packa govori o njihovi zanikrnosti. Že zgodaj v 20. stoletju je industrija v družinsko gospodinjski zasebnosti odkrila zelo pomembno komercialno nišo in s pomočjo agresivnega oglaševanja uveljavila ideologijo brezmadežno čistega in urejenega gospodinjstva, v katerem se morajo kopiciti nešteti gospodinjski stroji in pripomočki, če naj tako tudi ostane. Želje po visokem domačem standardu – navsezadnje so lastnina najnovejših gospodinjskih pomagal tudi pomemben statusni simbol – so, ironično, večino gospodinj pripe-

Navzlic skoraj polni zaposlenosti aktivnega prebivalstva v ZDA se je v zadnjih dvajsetih letih 80 % družinskih gospodinjstev dohodek od plačanega dela realno zmanjšal. (Gillis, 2000: 232).